

GAP VA SO‘Z KENGAYTIRUVCHILARI

Sulaymanova Dilobar Nishanbekovna

Tayanch doktorant, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda namoyon bo‘lishi, sodda gaplarda markaz va qurshov munosabatining voqelanishi, gapning LSQida so‘zlar bog‘lashuvini tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyatini aniqlashtirish masalasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: gapning LSQi, valentlik, markaz, qurshov, aktant, gap kengaytiruvchilari, so‘z kengaytiruvchilari.

Hozirgi davr tilshunosligining salmoqli yutuqlaridan biri sifatida til va nutq hodisalarini farqlash, idrok etish borasidagi tadqiqotlarni alohida ta’kidlash lozim. Chunki bunday tadqiqotlar silsilasida bevosita kuzatishga chiqmagan, ammo UMISga ega til qolipi mavjudligi va bu qolip nutqda moddiylik tarzida namoyon bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslandi.³ Bu esa ushbu qolipning nutq jarayonida so‘zlovchining kommunikativ maqsadi tufayli kengaya olish qonuniyatlarini o‘rganishga tomon yo‘l ochdi. O‘zbek tilshunos olimlari olib borgan izlanishlarda gapning sistemaviy tadqiqi masalasi yoritilib, sodda gap qurilishini lisoniy bosqichda tadqiq etish asoslari yaratildi. Turkiyshunoslikda so‘z bog‘lashuvi-valentlik nazariyasi sovet va rus lingvisti-turkolog S. N. Ivanov tomonidan kiritilgan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida bu nazariyaning yaratilishi I. Qo‘chqortoyev nomi bilan bog‘liqdir.⁴

So‘z gapning qurilish ashyosi bo‘lganligi sababli gap qurilishiga bevosita yoki bilvosita ta’sir etadi, ya’ni markaz sifatida o‘z atrofida ma’lum bir leksemalarni birlashtirishi yoki kengaytiruvchi sifatida qurshov vazifasini bajarishi mumkin.

Bunday markaz va qurshov munosabati gapning LSQida ikki xil ko‘rinishda yuzaga chiqadi:

1. Leksik ma’no anglatuvchi qism-[W]ning kengaya olish qobiliyati (valentligi).
2. Kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichi-[Pm]ning kengayish imkoniyati.

³ Akramov Sh. T. O‘zbek tilining gap qurilishida to‘ldiruvchi va hol ([WPm] valentligi aspektida): Filologiya fanlari nomzodi...dis.-Toshkent, 1997.

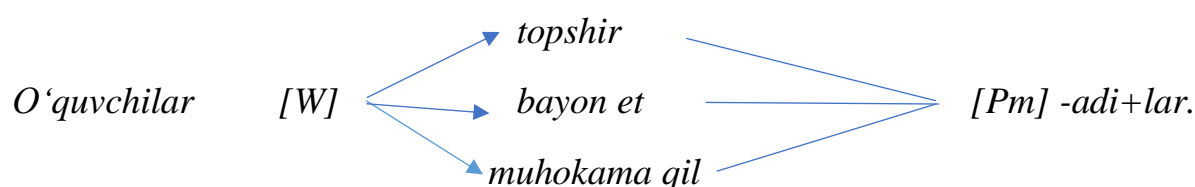
⁴ Qo‘chqortoyev I. So‘z ma’nosi va uning valentligi, 1977.

Har ikkala tarkibiy qismlarning kengaytiruvchi (aktant)lari o‘zaro farqlanadi.⁵

Ma’lumki, gapning markazi sanalgan kesimni ushbu vazifada kelayotgan so‘z va kesimlik katagoriyasining valentligi shakllantiradi va gapning lisoniy qurilishida quyidagi nutqiy hodisa yuzaga chiqadi: so‘zlar gapning markazini ifodalovchi shaklning kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichiga tobelanadi.⁶ Kesimlik shakllariga bog‘langan bunday so‘zlar bevosita kesim bilan aloqaga kirishgani va gapni kengaytirgani uchun gap kengaytiruvchilari deb ataladi. Gap kengaytiruvchilari gapdagi biror-bir so‘zning leksik ma’nosi bilan emas, balki gapning markazini shakllantiruvchi grammatik vositalar bilan bog‘langan bo‘ladi. Buni quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz:

Ertaga o‘quvchilar o‘qilgan asar taqrizini yozadilar.

Gap markazining leksik ma’no anglatuvchi qismi “yoz” (W), grammatik ma’no anglatuvchi kesimlik kategoriyasi esa “-adi+lar” (Pm). Gapning egasi (o‘quvchilar) kesimlik kategoriyasining –lar qismiga bog‘langan bo‘lib, u odatda kesimlik kategoriyasi tarkibidagi shakl bilan shaxs va sonda moslashadi, ya’ni ushbu ma’noni o‘zida muayyanlashtiradi (Ba’zi mustasno holatlarda ega va kesimlikning shaxs yoki son shakli o‘zaro moslashmasligi ham mumkin. Masalan: *Bunday voqealarni ko‘rib hayron qolasan kishi.* –**san**-II shaxs birlikdagi shaxs-son shakli, **kishi**-III shaxs birlikdagi ega). Payt holi (ertaga) esa –adi qismiga bog‘lanadi, ya’ni “o‘quvchilar” va “ertaga” so‘zlari *ishlayapti* kesimining [Pm] qismi (-adi+lar) qismiga aloqador va III shaxs, ko‘plik, tasdiq, kelasi zamon kabi grammatik ma’nolarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun kesim vazifasida kelgan “yozadilar” fe’li boshqa shakllarga o‘zgartirilsa ham, gapning LSQida lug‘aviy ma’no ifodalovchi qism [W]da o‘zgarish yuz bersa-da, kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichi[Pm]da esa bunday holat voqelanmaydi:

Gapdagi vositasiz to‘ldiruvchi (taqriz) esa kesimning semantik valentligini belgilovchi “yoz” qismiga bog‘lanadi, sifatlovchi aniqlovchi (o‘qilgan) qaratqich aniqlovchiga

⁵ Qurbonova M. M. O‘zbek tilshunosligida formal-funksional yo‘nalish va sodda gap qurilishining talqini: Filologiya fanlari doktori... dis.-Toshkent, 2001;

⁶ Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Abuzalova M., Boqiyeva G., Yunusova Z. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 2009, 335-bet.

(asar), qaratqich aniqlovchi esa o'z navbatida vositasiz to'ldiruvchiga tobelanadi. Gapdagi bo'laklar valentligini quyidagicha ifodalash mumkin:

O'quvchilar $\overbrace{\text{yoz+adi+lar}}$.

ertaga $\overbrace{\text{yoz+adi+lar}}$.

taqrizini $\overbrace{\text{yoz+adi+lar}}$.

$\overbrace{\text{o'qilgan asar}}$
 $\overbrace{\text{asarning taqrizi}}$

Gap tarkibidagi mustaqil so'zlik mavqeyini saqlagan holda kengayish qobiliyatiga ega barcha so'zlarning ana shu qobiliyatini yuzaga chiqishini ta'minlovchi leksik birlik **so'z kengaytiruvchilari** deb ataladi.⁷ So'z kengaytiruvchisi ma'lum bir so'zga bevosita, gapning markazidagi kesimlikni shakllantiruvchi grammatik vositalarga bilvosita bog'lanadigan bo'lak, muayyan so'zning ma'noviy xususiyatini ochib berishga, kengaytirishga xizmat qiladigan, o'ziga nisbatan hokim bo'lgan so'z bilan semantik valentlik hosil qiladigan tarkibiy qismdir. Aytib o'tish joizki, "so'z kengaytiruvchilari" atamasini faqat so'zning so'zga bog'lashuvi ma'nosida tushunmaslik kerak. So'z valentligi quyidagi 2 holatda yuzaga chiqadi:

1. So'z (o'zak)ga qo'shimcha qo'shish orqali kengayish.
2. So'zning so'zga birikishidan hosil bo'lgan kengayish.⁸

Maqolada ushbu hodisaning ikkinchi ko'rinishi- leksemalar valentligi tahlilga tortilgani bois ushbu kengayish hodisasiga oid namunalarni ko'rib chiqamiz.

Bunday bog'lashuvning keng tarqalgan ko'rinishi aniqlovchining qurshov vazifasida markaz atrofiga birlashishi bo'lsa-da, boshqa bo'laklar, xususan, to'ldiruvchi ham ham so'z kengaytiruvchilari vazifasida kelishi mumkin.

To'ldiruvchi barcha bo'laklarni kengaytirib, nomustaqil bo'lak-so'z kengaytiruvchisi bo'lib kelishi mumkin:

⁷ O'sha kitob, 336-bet.

⁸ Qo'chqortoyev I. So'z valentligi haqida, O'TA. 1973. N. 3, 34-38-b..

1.	Ega kengaytiruvchisi	<i>Oilani qadrlaganlar</i> barcha muqaddas narsalarning qadr-qiyamatini biladiganlardir.
2.	To'ldiruvchining kengaytiruvchisi	Dangasaning <i>non yeyishini</i> ko'r.
3.	Sifatlovchi aniqlovchining kengaytiruvchisi	Bir kun <i>tuz ichgan</i> joyingga qirq kun salom ber.
4.	Qaratqich aniqlovchining kengaytiruvchisi	<i>Ilmni qadrlaganning el o'rtasida martabasi ulug' bo'ladi.</i>
5.	Holning kengaytiruvchisi	<i>Orzularingizni amalga oshirish uchun</i> tinimsiz mehnat qiling.
6.	Kesimning kengaytiruvchisi	<i>Ertaga o'quvchilar o'qilgan asar taqirizini yozadilar.</i>

Yuqoridagi misollarning barchasida aktantlar-vositasiz to'ldiruvchi o'zi ergashib kelgan bo'lak (markaz) qanday mavqeda kelsa, u ham o'sha mavqeda va, shuningdek, istalgan gap bo'lagi vazifasida kelishi ma'lum bo'ladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, ushbu tadqiqot o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifasi bo'lgan gapning LSQida so'zlar bog'lashuvini kengroq tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyatini aniqlashtirish, gapning til bosqichidagi lisoniy gap bo'laklari (takibiy qismlari) o'rtasidagi semantik, grammatik bog'lanishni oydinlashtirishga yo'naltirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qo'chqortoyev I. So'z valentligi haqida, O'TA. 1973. N. 3, 34-38-b.
2. Qo'chqortoyev I. So'z ma'nosi va uning valentligi, 1977.
3. Akramov Sh. T. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol ([WPM] valentligi aspektida): Filologiya fanlari nomzodi...dis.-Toshkent, 1997.
4. Qurbonova M. M. O'zbek tilshunosligida formal-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini: Filologiya fanlari doktori... dis.-Toshkent, 2001.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Abuzalova M., Boqiyeva G., Yunusova Z. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2009, 335-bet.